UOT 94 "19..."

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA İRƏVAN XANLIĞININ İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ

T.S.MƏMMƏDOV
AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstutu
Tural baku@gmail.com

Məqalədə XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanlığında əhalinin inzibati-ərazi bölgüsü şərh edilir.

Açar sözlər: mahal, sultanlıq, məhkəmə, yüzbaşı, hakim

XVIII əsrin ikinci yarısında İ.Şopenin əsəri və «İrəvan xanlığının tarixi» istisna olmaqla bu barədə, demək olar ki, yazılmamışdır. Bunu nəzərə alaraq, xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü barədə ayrıca yazmağı lazım bildik.

Xanlığın ərazisi inzibati cəhətdən 15 mahala (nahiyyələrə) bölünmüşdü. Bölgünün əsasında suvarma sistemi dayanırdı. Bu da kənd təsərrüfatı üçün həlledici əhəmiyyətə malik idi. Bu mahallar aşağıdakılar idi:

Qırxbulaq mahalı. Bu mahal İrəvanın şimal və cənubunu əhatə edirdi. Cənubdan Araz çayı, şimaldan Dərəçiçək, qərbdən Gərnibasar, şərqdən-Gərni-Vedibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. XIX əsrin birinci rübünün mənbələrində bu mahal iki mahal kimi təqdim olunur: Qırxbulaq və Zəngibasar (1,442).

Zəngibasar mahalı. XVIII əsrin sonunda bu mahallar birləşmiş halda gah Qırxbulaq, gah da Zəngibasar kimi verilir. İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacara (1785-1803) mənsub olan mülklərin siyahısından da məlum olur ki, Zəngibasarın kəndlərinin çoxu Qırxbulaq mahalının içərisində verilmişdir (1,242). İ.Şopen Qırxbulaq mahalına məxsus 48 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 26-nın artıq dağıldığınını qeyd edir (1,509-510, 543-544). C.Bornoutyan Zəngibasar mahalına mərkəzi Uluxanlı olmaqla 26 kəndin daxil olduğunu yazır (2, 35).

Gərni-Vedibasar mahalı. Matenadaranda saxlanılan sənədlər siyahısına əsasən, bəhs edilən dövrdə bu mahal birləşmiş mahal olmuş və Azad çayından (Gərni çay) suvarılan və Arazdan şimala tərəf olan torpaqları, həmçinin Vediçay və Qafan çayı hövzəsindən suvarılan vadiləri öz içərisinə almışdır. Şimaldan Göyçə, şərqdən Şərurla həmsərhəd idi. Bu mahal da sonralar iki yerə, Gərnibasar və Vedibasar mahallarına bölünür (1,242-243).

Araz çayının sol sahilində yerləşən Gərnibasar mahalı şimaldan Qırxbulaq, qərbdən Zəngibasar, cənubdan qismən Araz çayı və Vedibasar mahalı, şərqdən isə Göycə mahalını ondan ayıran yüksək dağlarla həmsərhəd idi. İ.Şopen Gərnibasar mahalına məxsus 95 kənd qeydə alınmışdır və bu kəndlərdən 43-nün artıq dağıldığını qeyd edir (1,442,510-511,547-555). C.Bornoutyan isə dağılmayan kəndləri nəzərdə tutaraq Gərnibasar mahalına mərkəzi Qəmərli olmaqla 52 kəndin daxil olduğunu yazır. Ərazisindən axan Gərni çayı bütün mahalı su ilə təmin edirdi (2, 35).

Vedibasar mahalı. Araz çayının sol sahilində yerləşən Vedibasar mahalı şimaldan Gərnibasar, qərbdən Araz çayı, cənub və cənub-şərqdən Şərur mahalı və Naxçıvan xanlığı, şərqdən Göycə mahalı ilə həmsərhəd idi. Vediçay və Qapan çayı mahalı su ilə təmin edirdi (1, 442-443). İ.Şopen Vedibasar mahalına məxsus 54 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 33-nün artıq dağıldığını qeyd edir (1, 511-512,555-556). Məhz buna görə də, C.Bornoutyan mərkəzi Dəvəli olan Vedibasar mahalına 21 kəndin daxil olduğunu yazır (2,35).

Şərur mahalı. İrəvan xanlığının cənub-şərqində yerləşən bu mahal şimaldan Vedibasar mahalı, qərbdən Araz çayı, cənubdan və cənub-şərqdən Xoy və Naxçıvan xanlıqlarına aid olan sahələri əhatə edirdi. Şərq hissəsi Arpaçayı vasitəsilə iki yerə bölünürdü. İ.Şopenin siyahıyaalmasında 61 kənddən ibarət olan bu mahalın 11 kəndi tamamilə dağıdılmışdı (1,512,555-563). C.Bornoutyana görə, mərkəzi Əngiçə olan bu mahal 50 kəndə nəzarət edə bilirdi. Arpaçay mahalın bütün suvarma sistemini təmin edirdi (2,35).

Sürməli mahalı. İrəvan xanlığının cənub-qərb istiqamətini əhatə edirdi. Bu mahal Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Mahal şimal və şimal-şərqdən Araz çayı ilə, qərbdən Dərəkənd-Pərçenis mahalı, cənubdan, onu Bayazid paşalığından ayıran, Ağrıdağ silsiləsi ilə həmsərhəd idi. Əsas suvarma mənbəyi Araz çayından çəkilən arxlar olan bu mahalın, İ.Şopenin təsvirinə görə, 78 kəndindən 28-i tamamilə dağıdılmışdı (1,443,512-513,563-567). Onun Pərçenis, Dərəkənd, Parnaud dərə-vadiləri vardı (1,443). sürməli İrəvan xanlığının ən sıx əhalisi olan mahalı idi. Əhalisi əsasən qoyunçuluqla məşğul idi. C.Bornoutyan mərkəzi İğdır olan bu mahalın 49 kəndi əhatə etdiyini qeyd edir (2,35). Lakin İ.Şopen Sürməli mahalında 50 kəndin yararlı olduğunu göstərir (1, 563-567).

Saatlı mahalı. İrəvan xanlığının ən kiçik mahalı sayılan Səədli xanlığın qərb qurtaracağında yerləşirdi. Arpaçay mahalı iki hissəyə ayıraraq Araz çayına qovuşurdu. Səədli mahalı şimaldan Talın, qərbdən Osmanlı dövləti, cənubdan Dərəkənd – Parçenis, şərqdən isə Sərdərabad mahalı ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Səədli mahalına məxsus 14 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 5-nin artıq dağıldığını qeyd edir (1,444,513,575-576). Məhz buna görə də C.Bornoutyan, əsasən, Səədli tayfasının yaşadığı Səədli mahalının mərkəzi Xeyribəyli olmaqla 9 kəndi əhatə etdiyini qeyd edir (2,36).

Tallın mahalı. İrəvan əyalətinin şimal-qərbində Alagöz dağı ilə Arpaçay arasında yerləşirdi. Bu mahal şimaldan Şorəyel, qərbdən onu Qars

paşalığından ayıran Arpaçayla, cənubdan Sərdərabad və Səədli mahalları ilə, şərqdən isə Seyidli-Axsaxlı mahalı ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Talın mahalına məxsus 47 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 27-in artıq dağıldığını qeyd edir (1,444,513-514,575-576). C.Bornoutyan Talın mahalı əhalisinin çox olmadığını və yararlı 20 kəndin olduğunu qeyd edir. Mahalın mərkəzi Talından keçən ticarət yolu Tiflis vasitəsilə Qara dənizə və Rusiyaya gedirdi (3,150;2,36). Məşhur Talın karvansarası burada yerləşirdi.

Seyidli-Axsaxlı. İki tayfanın adından götürülmüş Talın mahalı sərhədlərindən Alagöz dağının cənub və şərq hövzəsindən Abaran mahalına qədər yayılırdı. Cənub və cənub-şərqdən Sərdərabad və Qərbibasar mahalları ilə həmsərhəd idi (1,444). Mərkəzi Uşi (Üşü) olan bu mahal cəmi 20 kənddən ibarət idi. Bunlardan 11 kənd Seyidli tayfasına, 9 kənd isə Axsaxlı tayfasına məxsus idi. Burada dağıdılmış kənd qeydə alınmayıb (3,150;1,575-580;2,36).

Sərdərabad mahalı. Xanlığın ən böyük mahallarından idi. Arazın şimal sahillərində, Sürməli mahalının qarşısında yerləşirdi. Qərbdən Səədli, cənubdan onu Sürməli mahalından ayıran Araz çayı, şərqdən isə Zəngibasar və Qərbibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın göstərişi ilə yaradılan bu mahalda 1810-cu ilə yaxın məşhur Sərdərabad qalası tikildi. Hüseynqulu xan Qacar burada yaşayırdı (1,255). Mərkəzi Sərdarabad şəhər-qalası olan mahalda 30 kənd qeydə alınmışdır. Bu kəndlərdən 8-i dağıdılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar bu mahalda yaşayan ermənilər məhz Rusiya işğalından sonra buraya əsasən Bayazid paşalığından köçürülənlər idi (3, 151; 1, 444,514,587-584).

Gərnibasar mahalı. Bu mahal şimaldan Seyidəli-Axsaxlı mahalı, qərbdən Sərdərabad, cənubdan Zəngibasar, şərqdən onu Qırxbulaq mahalından ayıran zəngi çayı ilə, şimal-şərqdən isə qismən Dərəçiçək mahalı ilə həmsərhəd idi. Gərni çayı ilə suvarılan bütün torpaqlar bu mahala daxil idi. Gərnibasar mahalında 49 kənd qeydə alınmışdır. Bu kəndlərdən 9-u dağıdılmışdı (1, 445, 514, 583-588). Gərni çayı ilə suvarılan bütün torpaqlar mahala daxil idi. Abaransu, Gərni çayı və Araz çaylarının qolu mərkəzi Əştərək olan Gərnibasar mahalını su ilə təmin edirdi. C.Bornoutyana görə, xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri və erməni katolikosluğunun dini mərkəzi Üçkilsə bu mahalda yerləşirdi (2,37).

Abaran mahalı. İrəvan xanlığının şimal qurtaracağında yerləşən Abaran mahalına böyük Alagöz dağları şimala və şimal-şərqə doğru uzanan torpaqlar, Alagöz və Pəmbək dağları arasına düşən ərazi bura daxil idi. Mahal yüksəklikdə yerləşən torpaqları əhatə edərək Abaran-su çayının sahilində yerləşirdi. Abaran mahalı şimaldan Pəmbək, şimal-qərbdən Şorəyel, cənubdan Seyidli-Axsaxlı, şərqdən isə Dərəçiçək mahalları ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Abaran mahalına məxsus 61 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 22-in artıq dağıldığını qeyd edir (1,445,514-515,587-591). Mahalın ərazisinin, demək olar ki, daimi sakinləri az idi. Bura Gürcüstanla sərhəddə yerləşdiyindən zaman-zaman işğalçılara qarşı hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilirdi. Mahalın 39 kəndində Böyük Çobanqara tayfası yaşayırdı. Mərkəzi Baş Abaran idi (2,37).

Dərəçiçək mahalı. Mahal Göycə gölündən başlayaraq Zəngi çayı və Misgənsu mənsəbindən Alapars kəndinə qədər uzanan dərədən ibarət idi (Misgənsu çayının adı XIX əsrə aid rusdilli mənbədə Misxana çayı kimi təqdim olunur. (1, 445)). Dərəçiçək mahalı Şimaldan Pəmbək, cənubdan Qırxbulaq, qərbdən Abaran, şərqdən Göyçə gölü bu mahala daxil idi. İ.Şopen burada qeydə aldığı 53 kənddən 16-nin dağıdıldığını yazır (3,152;1,445,515-516,591-596). Mülayim iqlimə malik olan bu mahal İrəvan xanlığı əyanlarının yayda dincəldiyi yer idi. 37 kəndi əhatə edən Dərəçiçək mahalının mərkəzi Dərəçiçək və Bijni idi. Mahalın suya olan tələbatını Misgənsu və Zəngi çayları ödəyirdi (2,37).

Göyçə mahalı. İrəvan xanlığının şimal-şərq hissəsində yerləşən ən böyük mahal Göyçə idi. Bu mahal Göyçə gölü hövzəsindəki Azərbaycan torpaqlarının əksər hissəsini (qərb torpaqları Dərəçiçək mahalının ərazisinə düşürdü – **red**.) əhatə edirdi. Mahal şimaldan Şəmsəddil sultanlığı, Gəncə xanlığı, şimal-qərbdən Dərəçiçək mahalı, qərbdən Qırxbulaq və Gərnibasar mahalları, cənub-qərbdən Vedibasar mahalı, cənubdan Naxçıvan xanlığı, şərqdən isə Qarabağ xanlığı ilə həmsərhəd idi. Ərazisinin böyük olmasına baxmayaraq, müharibə meydanı olduğu üçün əhalisi az idi. İ.Şopen Göyçə mahalına məxsus 126 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 67-in dağıldığını və onların çoxunun adlarının artıq unudulduğunu qeyd edir. Mahalın yalnız 59 kəndində yaşayış qeydə alınmışdı (3,153;1,446,515-517,595-600). Əhalisi əsasən maldarlıqla məşğul olan bu mahalın mərkəzi Kəvər idi (2,37;3,153). (C.Bornoutyan digər erməni tədqiqatçıları kimi, «Kəvər» toponimini saxtalaşdıraraq etmənicə «Avan» (qəsəbə) sözü ilə eyniləşdirsə də, bu kəndin 1829-cu ildə Bayaziddən köçürülən ermənilərlə məskunlaşdırıldığını və Nor Bayazid adlandırıldığını gizlədə bilmir (2, 37-38; 3,153)).

Dərəkənd – Parçenis mahalını Hüseynəli xan Qacar Sürməli mahalından ayıraraq təşkil etmişdi. Bu mahal İrəvan xanlığının cənub-qərb qurtaracağında, Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dərəkənd – Parçenis mahalı şimaldan Səədli mahalı, cənub-qərbdən Osmanlı dövləti, şərqdən isə Sürməli mahalı ilə həmsərhəd idi. Yeni mahal Bayazid sərhədlərindən Araz çayına doğru uzanan Parçenis, Dərəkənd, Parnaud dərə vadilərini əhatə edirdi. Dağıdılmış 8 kənddən savayı, Parçenis dərəsində 26, Dərəkənd dərəsində isə 54 yararlı kənd qeydə alınmışdı (3,149; 1,443,513,571-574). Məşhur Goğb (Qulp) kəndi və eyni adlı duz mədəni burada yerləşirdi. Bu kənd artıq mahal mərkəzinə çevrilmişdi (2, 35-36; 3,149).

Hər bir mahal özünü bir inzibati birləşmə, qurum kimi təqdim edirdi. Onları Mahal naibləri idarə edirdilər. Naiblər nəsli bəylər, məliklər və sultanlar idilər. İrəvan xanı bu vəzifələri adətən qeyri-müəyyən müddətə təyin edirdi. Lakin onlar xanın zəifliyindən, yaxud başqa məqsədli şərtlərdən çıxış edərək mahalları irsi, mülklərinə çevrirdilər (3, 153; 1,446, 515-517).

Mahal hakimlərinin üzərinə inzibati və polis vəzifələri qoyulmuşdu. Onlar mahallarda qayda-qanunu qorumalı, cinayətkarları həbs etməli, abadlıq işləri vaxtı yoldan keçənləri saxlamalı idilər və s.

Mahal hakimlərinin heç bir siyasi məna daşımayan, məsələlər, həmçinin kəndlər içərisində olan müxtəlif mübahisələr barədə qərar qəbul etməyə ixtiyarları vardı. Onlar yüngül cəza barədə də məhkəmə hökmü verə bilərdilər (4,82).

Mahallar içərisində çoxlu kəndli icmaları vardı, onları minbaşıların təyin etdikləri nüfuzlu naiblər, seçmə məliklər və silahlı yüzbaşılar idarə edirdilər. Naibləri və yüzbaşıları məliklər yalnız müsəlman kəndlərindən və qarışıq əhalisi olan kəndlərdən təyin edirdilər. Kənd hakimləri inzibati və ya müəyyən mənada məhkəmə səlahiyyətinə malik idilər. S.A.Eqiazarov bu münasibətlə yazır: «Kənd naibləri və məlikləri bir tərəfdən ayrı-ayrı icmalar, digər tərəfdən xan hakimiyyəti içərisində vasitəçi orqanlar idilər. Hər cür əmrlər və tələblərlə xanlara tabe olan orqanlar onlara müraciət edirdilər, onlar isə müstəsna hallarda icmaların daxili işlərinə qarışırdılar» (4, 2-3).

ƏDƏBİYYAT

1. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб: 1852, IX вып.,VI т, 1231 с .
2. Bornoutian G.A. The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century // Transcaucaucasia, Nationalism and Social change/ The University of Michigan Press, 1996
3. İrəvan xanlığı. Bakı: Regionların İnkişafı İctimai Birliyi, 2009, 576 s.
4. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждении в Закавказье, В 3-х Ч.1,. Казань: Сельская община,1889, 291 с.
5. Qriqoryan V.R. XVIII əsrin sonunda İrəvan xanlığı. İrəvan: EA, 1958, 226 s. (erməni dilində)
6. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Л: Наука, 1949, 383 с.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Т.С.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе источников и существующей литературы определены входящие во второй половине XVIII века в Иреванское ханство магалы и указаны их административные значения.

Ключевые слова: магал, султанство, судопроизводство, юзбашы, правитель

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL DIVISION OF IRAVAN KHANATE AT THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

T.S.MAMMADOV

SUMMARY

This article deals with the importance of mahals (territorial divisions) of Iravan khanate in the II half of the XVIII century.

Key words: country, sultanate, court, yuzbashi (the chief of one hundred soldiers), judge